

Jiří Šubrt a kolektiv

Soudobá sociologie IV

(Aktuální

a každodenní)

Soudobá sociologie IV

(Aktuální a každodenní)

doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc., a kolektiv

Recenzenti:

doc. PhDr. Adela Kvasničková, Ph.D.

prof. PhDr. Peter Ondrejko, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum

Redakce Lenka Ščerbaničová

Grafická úprava Zdeněk Ziegler

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2010

© Jiří Šubrt (za kolektiv autorů), 2010

ISBN 978-80-246-1789-3

ISBN 978-80-246-2726-7 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

<http://www.cupress.cuni.cz>

Obsah

Úvodní poznámka editora / 7

Jitka Lindová, Marco Stella

Společnost a společenskost z evolučního pohledu / 9

Gabriela Thöndlová

Možnosti a meze trvale udržitelného rozvoje / 43

Jan Balon, Radim Hladík

Proměny studia kultury: projekt kulturních studií / 64

Lenka Veselá

Feministické reflexe vědy / 80

Ivo Bayer, Jiří Šafr

Sociologická pojetí distributivní spravedlnosti / 108

Arnošt Veselý

Pojem „kapitál“ v současné sociologické teorii / 133

Magdalena Jáchymová-Královcová

Problematika středních tříd v pohledu současné francouzské sociologie / 157

Hana Dittrichová, Jiří Šubrt

Kritická sociologie Richarda Sennetta / 174

Jiří Šubrt

Michel Maffesoli: Sociologie postmoderního světa / 195

Pavel Zahrádka

Současná problematika vysokého a populárního umění / 207

Obsah

Irena Aimová

Symbolické násilí a obrazy jako reprezentace sociální skutečnosti / 233

Jakub Mareš

Bruno Latour: Otevřte dveře ne-lidskému / 248

Jan Váně

Která témata soudobá sociologie náboženství chápe jako (ne)aktuální? / 277

Karel Černý

Mark Juergensmeyer: Nová studená válka jako globální vzpoura proti sekulárnímu „neřádu“? / 308

Jan Schmid, Jiří Šubrt

Analýza sociálních sítí / 332

Radka Dudová

Kvalitativní metodologie sociologického výzkumu: konstruktivistická *grounded theory* a „rozumějící rozhovor“ / 364

Úvodní poznámka editora

Čtvrtý svazek učebních textů ze *Soudobé sociologie* nese podtitul, který je inspirován francouzským sociologem Michelelem Maffesolim. Formulace *Aktuální a každodenní* naznačuje, že obsah má poměrně heterogenní charakter a zahrnuje příspěvky sledující tematiku, jež v současnosti přitahuje pozornost, a namnoze se dotýká zkoumání otázek každodenního života. Touto publikací se prozatím uzavírá kolekce studijních textů, jejíž jednotlivé svazky vyšly v předchozích třech letech.

První díl s podtitulem *Teoretické koncepce a jejich autoři* [2007] se zaměřil na klíčové postavy soudobého sociálněvědního myšlení (I. Wallerstein, Z. Bauman, A. Toffler, N. Luhmann, R. Münch, A. Giddens, M. Castells, U. Beck, A. Honneth, N. Fraser, A. Etzioni). Obsah druhého dílu [2008] je ve své podstatě vymezen názvem *Teorie jednání a sociální struktury* (obsahuje kapitoly věnované koncepcím H. Blumera, H. Garfinkela, E. Goffmana, P. Bergera, T. Luckmanna, R. Collinse, J. Habermase, P. Bourdieua, J. S. Colemana, neopozitivismu, funkcionalismu, diskursivní analýze, sociální stratifikaci, kohezi, důvěře, sociálnímu kapitálu a deviaci). Kapitoly třetího dílu [2008] *Diagnózy soudobých společností* referují o podstatných otázkách života v soudobých společnostech (vědění, informace, ekologie, práce, kvalita života, sociální stát, kultura, postmoderna, multikulturalismus, globalizace, rizika, konflikty) a o autorech, kteří se jimi zabývají (D. Bell, A. Touraine, R. N. Bellah, G. Schulze, G. Lipovetsky, J. Baudrillard, P. Virilio, J. Alexander).

Čtvrtý svazek je tematicky různorodý co do sledované tematiky (sociobiologie, trvale udržitelný rozvoj, kulturní studia, feminismus, distributivní spravedlnost, typy kapitálů, střední třída, vysoké a populární umění, symbolické násilí, náboženství, sociální sítě, grounded theory), i postav sociologického myšlení, jimž je věnována pozornost (R. Sennett, M. Maffesoli, B. Latour, M. Juergensmeyer). Také v tomto případě – jako u předchozích svazků – platí, že předkládané učební texty nemají charakter koncepčně strukturované učebnice, nýbrž spíše sborníku, jehož hlavním cílem je představit ze soudobé sociologie to, co u nás zatím není

Úvodní poznámka editora

příliš známé a rozšířené. Editor, který se i tentokrát obklopil spoluautory mladšího věku s různorodou publikační zkušeností, doufá, že se autorskému kolektivu podařilo sestavit kolekci textů, která má šanci oslovit nejen studenty sociologie, ale i širší zainteresovanou veřejnost.

Jiří Šubrt

Společnost a společenskost z evolučního pohledu

Jitka Lindová, Marco Stella¹

Tato kapitola se snaží přiblížit pohled na lidskou společnost poněkud odlišný od hlavních proudů soudobé sociologie. Bude to pohled evoluční, mající svůj původ v Darwinově evoluční teorii. Darwinova teorie byla původně aplikovaná spíše na „přírodu“ než na lidskou společnost. Na přelomu 19. a 20. století se objevily ve společenských vědách teorie inspirované darwinismem (tzv. sociální darwinismus), které zdůrazňovaly konflikt a boj jako zdroj pokroku ve společnosti. Tento pohled je dnes považován za jednostranný a zkreslující nejen humanitními vědci, ale především samotnými evolučními biology, avšak bohužel je některými humanitními vědci stále spojován s evolučním přístupem. Také proto se sociologie na dlouhou dobu od evolučního přístupu spíše distancovala. Od vzniku sociobiologie, vědy o sociálním chování zvířat a člověka, která již zahrnuje evoluční teorie altruismu, však moderní evoluční přístup nachází v sociálních vědách stále větší uplatnění. Dnes již není sporu, že evolučně orientované disciplíny přispívají v oblasti studia společenského chování důležitými poznatky. Také rozvoj mezioborového bádání v poslední době potvrzuje, že změna pohledu umožňuje uchopení jakékoli problematiky v širším kontextu, a tedy i její hlubší pochopení.

Protože se zjištění, která v následujícím textu předložíme, všechna opírají o základní evoluční teorie, pokládáme za nutné tyto teorie v úvodu kapitoly stručně shrnout. Jedná se především o teorii přírodního výběru, teorii pohlavního výběru a teorii „sobeckého genu“ neboli vysvětlení přirozeného výběru na úrovni kompetice (soupeření) genů. V dalším textu pak následuje vysvětlení dvou teorií rozšiřujících základní přirozený výběr, a to teorie příbuzenského výběru a teorie recipročního altruismu. Na těchto teoriích, týkajících se již výhradně sociálního chování, je postavena řada konkrétních interpretací společenských jevů, uvedených v dalších částech textu.

Dále se již budeme snažit co nejpřehledněji popsat představu, jakou mají evolučně orientovaní vědci o lidské společnosti. Začneme tím, v ja-

¹ Marco Stella je autorem kapitoly Sociální darwinismus.

kých sociálních skupinách lidé žijí, jakou mají velikost, strukturu a dynamiku. Následně budeme pokračovat popisem vztahů ve skupinách a důsledků, které udržování těchto vztahů má pro každodenní život či pro podobu naší mysli. Jedním z nejdůležitějších oddílů je pak problematika spolupráce a konfliktu, dvou protikladných, ale jak si rovněž ukážeme, současně i vzájemně těsně provázaných aspektů společenského soužití.

Ke společenskému životu patří zaujímání různých společenských rolí. Z evolučního pohledu se zde budeme zabývat také specifickou podobou chování, zájmů a hodnot mužů a žen a dále rodičů, dětí a dalších příbuzných.

Poslední dvě kapitoly se snaží poukázat na některé aspekty společenskosti ve srovnávací perspektivě. Nejprve se soustředíme na říši zvířat, kde budeme hledat základy lidské společenskosti, včetně mnohých aspektů donedávna pokládaných za výlučně lidské (např. morálka), a posléze na oblast kultury, kde se vynasnažíme vysvětlit evolučními principy její vznik, šíření a udržování.

Vývoj evolučního myšlení

Do první poloviny 19. století převládala v biologii představa o neměnnosti druhů. Sice se již objevovaly názory, že současné druhy se vyvinuly ze starších forem (za jejich významného propagátora je považován J. B. Lamarck), avšak průlom v biologickém myšlení přinesla až publikace *On the origin of species by means of natural selection* (*O původu druhů přírodním výběrem*), kterou publikoval v roce 1859 Charles Darwin (1809–1882). Zde nejen obhajoval postupný vývoj druhů, ale také se mu podařilo úspěšně vysvětlit jeho mechanismus. (Velmi podobný princip popsál ve stejné době nezávisle na Darwinovi také A. R. Wallace.) Darwinova teorie o původu druhů přirozeným výběrem vyvolala řadu sporů s odbornou veřejností (neolamarckisty, vitalisty) i církví, mimo vědeckou obec však byla britskou elitou relativně příznivě přijata. Pravděpodobně k tomu zásadním způsobem přispělo společenské klima po průmyslové revoluci, kdy se technický a společenský vývoj zrychlil natolik, že zásadní změny bylo možné pozorovat i v průběhu jednoho lidského života. Díky osobnímu zážitku se společenským vývojem si lidé dovedli lépe představit, že vývoj probíhá i ve zdánlivě neměnné přírodě [Larson 2009].

Přirozený výběr

Podle Darwina vznikají nové druhy procesem, který nazval přírodním (nebo přirozeným) výběrem. Přirozený výběr spočívá v kompetici jedinců stejného druhu o přežití a rozmnožení v určitém prostředí. Úspěšnost jedince v přežití a rozmnožení nazýváme biologickou zdatností neboli fitness. Přesněji je fitness úspěšnost, s jakou jsou určité vlastnosti (jedince) rozšiřovány v budoucích generacích. Prvním předpokladem přirozeného výběru je, že nová generace jedinců určitého druhu vyrůstá v prostředí omezených zdrojů, což vede k tomu, že si jedinci ve snaze dosáhnout co největší fitness konkurují. Dále je zásadní, že se jedinci mezi sebou liší v určitých vlastnostech (například délce končetin). Některé vlastnosti jsou příznivější pro přežití a rozmnožení se v daném prostředí, zatímco jiné jsou méně příznivé. Jedinci s výhodnými vlastnostmi mají samozřejmě větší šanci, že dosáhnou lepší biologické zdatnosti. Následkem vítězství jedinců s určitými vlastnostmi ve vnitrodruhové konkurenci je pak změna zastoupení (rozšíření) těchto vlastností v populaci. Poslední důležitý bod modelu je dědičnost znaků, díky níž je tato změna zastoupení vlastností předána do další generace. Další generace je tedy v průměru lépe přizpůsobena danému prostředí. Postupným hromaděním takovýchto změn vznikají nové znaky (adaptace).

Princip přirozeného výběru, se svými stavebními kameny kompeticí, variabilitou (odlišností znaků), selekcí (výběrem jedinců s vhodnějšími, lépe přizpůsobenými znaky) a dědičností, je dlouhodobě ústředním konceptem biologie. Na základě tohoto principu se vyvinul vlivný vědecký obor evoluční biologie, který dal posléze vznik řadě odvozenějších oborů zasahujících i mimo sféru živých organismů. Jsou to právě například obory snažící se aplikovat evoluční princip na vysvětlování lidské psychiky, společenských jevů, kultury apod., jejichž poznatky si přiblížíme v druhé části textu věnující se sociálnímu chování člověka.

Gen, dědičnost a mutace

Darwin formuloval svoji teorii evoluce bez znalosti genetiky. Dnešní poznání nám umožňuje jeho základní princip doplnit o další důležité mechanismy. Jde především o vznik variability mutacemi a o pravidla předávání genů do dalších generací. Geny uložené v DNA buňky nesou informaci potřebnou k „výstavbě“ celého jedince s jeho individuálními vlastnostmi, při vzniku nových tělesných buněk dělením se do nich kopírují a jejich kopie jsou také cestou zárodečných buněk (spermii a vajíček) předávány

do dalších generací. Každý jedinec nese přitom ve svých tělesných buňkách dvě sady genů (tedy po dvou tzv. alelách od každého genu), od otce a od matky. Zákony dědičnosti (genetické zákony), které odvodil v polovině 19. století brněnský opat Gregor Mendel (1822–1884), pak říkají zhruba to, že každý z rodičů předává potomkovi (ve spermii či vajíčku) jednu sadu genů, tedy od každého genu pouze alelu od matky nebo pouze alelu od otce, přičemž je stejně pravděpodobné, že bude předána ta či ona alela. U jednotlivých genů se pak náhodně „vybírám“ mezi oběma alelami vždy znovu, nezávisle na ostatních genech.

V genech vznikají čas od času, například během kopírování, drobné náhodné odchylky, které nazýváme mutace. Tyto odchylky se mohou projevit změnou vlastnosti jedince, v nepříliš častých případech takovou změnou, která zvýhodňuje nositele. Mutace jsou zdrojem genetické variability a následně i evolučních novinek na úrovni druhu. Vlastnosti pohlavně se rozmnožujícího jedince jsou výsledkem vlivu kombinace (převážení vlivu jednoho nebo společného vlivu obou) genetické informace od matky a od otce a vlivu prostředí. Je také důležité poznamenat, že fyzický či behaviorální znak je často určen větším množstvím různých genů a jejich interakcemi a na druhou stranu jeden gen může ovlivňovat více znaků. Protože v evoluci si konkurují jedinci svými vlastnostmi, avšak potomkům jsou předávány kopie původních genů matky či otce, které nemusí být s danými vlastnostmi vždy v přímém a jednoznačném vztahu, je působení přirozeného výběru u pohlavně se rozmnožujících druhů částečně oslabeno a v populaci se spíše udržuje polymorfismus, tj. současný výskyt různých (také různě výhodných) variant jednoho znaku.

Evolučně stabilní strategie

Výhodnost některých vlastností může být navíc tzv. frekvenčně závislá, neboli měnit se podle toho, jak častá je v populaci. Například pokud je predátor druhu přizpůsobený na lovení červené kořisti, je pro kořist výhodné být zelený, avšak pouze do té doby, než bude zelených jedinců v populaci tolik, že se predátor přeorientuje na lovení zelených. O červené či zelené barvě pak můžeme prohlásit, že představují evolučně nestabilní strategii. Evolučně stabilní strategie je totiž taková, která se u druhu fixuje a nelze ji vytlačit žádnou jinou strategií [Maynard Smith, Price 1973]. Princip evolučně stabilní strategie a frekvenční závislosti se vysvětluje na příkladu z oblasti sociálního chování: soupeření mírumilovné a agresivní strategie chování, pojmenované „jestřáb“ a „holubice“. Jestřáb při konfliktu o zdroj

s jiným jedincem vždy útočí, holubice vždy ustoupí. Setkají-li se dvě holubice, rozdělí si zdroj napůl, setkají-li se jestřáb s holubicí, získá jestřáb zdroj a holubice odejde s prázdnou (ale nic se jí nestane) a setkají-li se dva jestřábi, bojují, až jeden z nich získá zdroj a druhý si odnese zranění tak vážné, že pro průměrného jestřába má konflikt dvou jestřábů negativní výsledek. Ani jedna ze strategií není evolučně stabilní, protože v populaci holubic je výhodné být jestřábem, ale v populaci jestřábů je výhodné být holubicí. Evolučně stabilní je však strategie chovat se v určitém podílu případů (podle závažnosti zranění a hodnoty zdroje) jako jestřáb a v určitém podílu případů jako holubice. Frekvenčně závislá selekce tak, podobně jako sexuální rozmnožování, vede k výskytu alternativních vlastností včetně behaviorálních strategií u jednoho druhu.

Červená královna

Většina selekčních problémů, které druhy řeší, je biotického (živého) rázu: konflikt s predátory a parazity, s jinými druhy o potravu atd. (jde zde o tzv. selekční tlaky, což však nesmíme zaměňovat s kompeticí jedinců uvnitř druhu, která je motorem přirozeného výběru). Jak se druh přizpůsobuje tomuto živému prostředí, i prostředí (jiné druhy) se přizpůsobuje jemu. Probíhá tzv. koevoluce, souběžný a na sobě závislý vývoj několika druhů. Koevoluce je často přirovnávána k „závodu ve zbrojení“ – pokud například predátor vyvine lepší zbraň k ulovení kořisti, reaguje kořist vyvinutím lepší obrany, na což zase reaguje predátor atd. Leigh van Valen [1973] formuloval k popsání důsledků tohoto jevu tzv. hypotézu červené královny (podle postavy z knihy Alenka v říši divů), která říká, že v evoluci je potřeba kontinuálního vývoje pouze k tomu, abychom zůstali vůči ostatním, kteří se také vyvíjejí, na místě. Hypotézu červené královny zpopularizoval Matt Ridley ve své knize *The Red Queen* [Červená královna, 1995], kde zdůrazňuje výhodu, kterou přináší pohlavní rozmnožování hostitele v koevoluci mezi hostitelem a parazitem. Hostitel se díky míšení genů od matky a otce v každé generaci mění dostatečně na to, aby „unikl“ parazitům přizpůsobeným na rodičovskou generaci (parazité jsou schopni díky kratší generační době a vystavení silnému selekčnímu tlaku na změnu svých vlastností velmi rychlého přizpůsobení).

Pohlavní výběr

Princip přirozeného výběru se většinou vysvětluje na příkladech kompetice jedinců o potravu (žirafa s delším krkem má více potomků, protože

dosáhne na vyšší větve, a tak má k dispozici více potravy) nebo kompetice o únik před predátorem (antilopa s rychlejšíma nohama vyhrává, protože spíše unikne lvům než ostatní antilopy ve stádě). V obou případech tím, kdo „vybírá“, je prostředí, ve kterém populace žije. Darwin si ale uvědomoval, že existuje ještě druhý, ve svých důsledcích speciální případ, kdy se v rámci jednoho pohlaví „soupeří“ o možnost spářit se s jedinci druhého pohlaví. Nazval ho pohlavním výběrem. Pohlavní výběr můžeme pro větší přehlednost dále rozdělit na výběr vnitropohlavní a mezipohlavní. Vnitropohlavní výběr se týká kompetice jedinců jednoho pohlaví o přístup k jedincům druhého pohlaví (například souboj jelenů o laně). Mezipohlavní výběr pak zahrnuje případy, kdy jedinec jednoho pohlaví vybírá mezi jedinci opačného pohlaví toho, kterému dovolí se s ním rozmnožovat. Zpravidla představují „vybíravější“ pohlaví samice (viz také kapitolu Výběr partnera a pohlavní odlišnosti). Kritériem výběru přitom může být stejně tak znak zvyšující životaschopnost vybíraného jedince (množství svalové hmoty samce) nebo případných potomků (velké a bohaté teritorium), tak znak snižující jeho životaschopnost (dlouhá ocasní pera páva). Pokud je totiž znak preferován jako atraktivní většinou samic, v zásadě bez ohledu na to, o jaký znak jde, je i pro zbylé samice výhodné dávat mu přednost, protože jejich synové, kteří daný znak po otci zdědí, budou také preferováni jako partneři. Přestože pohlavní výběr může tedy působit v podstatě na libovolné znaky, některé mu podléhají častěji. Je pro to několik vysvětlení.

Zprvė může jít o znaky dané nastavením smyslového vnímání jedince (např. snadněji rozpoznatelné) nebo o zdůrazněné znaky odlišující daný druh od jiných druhů (jedinci s typickým znakem pro daný druh jsou častěji vybírání, protože nehrozí riziko záměny za příslušníka jiného druhu). Podle tzv. hypotézy handicapů jde často také o znaky, které samice preferují proto, že představují handicap z hlediska životaschopnosti samce (dlouhá ocasní pera pávovi ztěžují možnost pohybu a představují velkou fyzickou zátěž). Pojišťují si tak totiž kvalitu partnera, protože jen velmi zdatní samci dokážou s tímto handicapem přežít. Samice mohou ale samozřejmě také preferovat znaky, které pro samce představují přímou výhodu (například proto, že samec bude mít díky větší životaschopnosti více energie pro otcovskou péči), a také znaky, které signalizují kvalitu samčích genů (což je například samčí schopnost rezistence proti parazitům). Pohlavní výběr však může působit i na chování, u lidí se například uvažuje o tom, že preference žen pro altruistické chování mužů přispěla k rozšíření

altruismu. V tomto případě ženy preferují znak, který představuje výhodu pro ně a pro budoucí potomky.

Individuální výběr a sobecký gen

Přestože, jak zde opakovaně uvádíme, přirozený výběr působí na úrovni jedinců, kteří přežívají a rozmnožují se, některé důležité aspekty biologické evoluce lze vysvětlit teprve ve chvíli, kdy se přeneseme na úroveň genů. Neboli když si uvědomíme, že to, co se v průběhu evoluce mění, je zastoupení různých variant genů (alel) v populaci. Pohled očima genů zpopularizoval Richard Dawkins ve své knize *The Selfish Gene* [*Sobeký gen*, 1976], kde odlišil „replikátory“ a „interaktory“ (voztka). Replikátory jsou entity, které se množí (replikují) a které si v průběhu evoluce vytvořily „voztka“, jež je nesou a zvyšují jejich schopnost zanechávat maximální množství kopií do dalších generací. V biologické evoluci představují replikátory geny a interaktory jedinci. Prohlášení genů za „sobeké“ je samozřejmě pouze metafora, která má ale poukázat na to, že geny, které dnes nosíme ve svém genomu (soubor všech genů organismu), jsou právě ty, které se do tohoto genomu prosadily na úkor genů jiných. Je pravděpodobné, že se prosadily proto, že jsou výhodné pro jedince, který je jejich nositelem. Ale snadno se mohou do genomu prosadit i geny pro fitness jedince neutrální nebo dokonce nevýhodné (například pokud se dokážou množit již v rámci genomu, ale je známo mnoho dalších méně i více rafinovaných mechanismů). Přehled evoluční biologie viz Flegr [2005].

Vývoj evolučního uvažování o člověku

Evoluční myšlenky se poprvé začaly šířeji uplatňovat v sociální oblasti v podobě tzv. sociálního darwinismu. Sociální darwinisté zde nepřiliš zdařile aplikovali základní obecné principy přirozeného výběru, jak jsme si je uvedli výše, tj. především soupeření jedinců o přežití. Tím však zůstaly vyloučeny z evolučního uvažování „pozitivní“ společenské jevy, jako je příbuzenský altruismus, spolupráce nebo morálka, které se vyskytují i u zvířat, avšak pro lidský druh mají zcela zásadní význam. Do 60. let 20. století totiž nebyla evoluční biologie schopna podat lepší vysvětlení altruismu než pomocí skupinového výběru, což bylo značně kritizováno (viz kapitola Sociální parazitismus a konflikt). Až objevy teorie příbuzenského výběru a recipročního altruismu (viz níže) umožnily evolučním naukám

plně proniknout do oblasti společenského života lidského druhu. Za první novodobý evolučně orientovaný obor zabývající se společenskostí člověka můžeme považovat sociobiologii, kterou v současné době spíše nahrazuje evoluční psychologie.

Sociální darwinismus

V souvislosti s biologickými teoriemi principů lidského chování často slyšíme o tzv. sociálním darwinismu. Ponechme stranou vágnost tohoto pojmu a také skutečnost, že nejrůznější bojovné výpady proti „biologismům“ a „sociáldarwinismům“ bývají podmíněny spíše ideologicky než věcně. Je nicméně skutečností, že nejrůznější aspekty Darwinovy teorie měly vedle značného ohlasu v přírodních vědách i ohlas ve vědách společenských a společnosti jako takové, přičemž jistý vrchol zaznamenaly tyto teorie co do obliby na konci 19. a začátku 20. století. Jedni Darwina četli jako proroka společenského pokroku (který ostatně on sám spatřoval i v přírodě), druzí jako obhájce materialismu, další jako podpůrce nejrůznějších společenských reforem od zrovnoprávnění pohlaví až po změny v sociálním a reprodukčním systému. Darwinismus tak nikdy nebyl jen biologickou, ale částečně i společenskou teorií – když se dnes řekne sociální darwinismus, bývá tento spojován s nerůznějšími konzervativními až ultrapravicovými organizacemi (ve smyslu vulgární interpretace darwinismu „jen silní přežívají“). Od svého vzniku až hluboko do 20. století byl darwinismus ve skutečnosti instrumentem spíše nejrůznějších reformních a revolučních hnutí, usilujících v tom či onom smyslu o sociální změnu (kterou Darwin samozřejmě jako evolucionista připouští). Co myslitel, to vlastní výklad darwinismu a lze tak vlastně říci, že nejrůznějších sociálních darwinismů byla celá řada, tolik, kolik bylo různých aspektů darwinismu.

V užším a dnes nejběžnějším slova smyslu se však za „sociální darwinismus“ považuje interpretační linie, kterou různí výzkumníci nacházejí u Thomase Malthuse, Herberta Spencera, samotného Charlese Darwina až např. u představitelů klasického evolucionismu v antropologických teoriích Edwarda Tylora či Lewise Henryho Morgana. Tato interpretace staví na předpokladu, že uvnitř společnosti (mezi společenskými vrstvami atp.) či mezi společnostmi navzájem (mezi národy, rasami atp.) nutně dochází ke konfliktu, boji. Tento boj je žádoucí, protože pokroku je možno dosáhnout „bojem o přežití“, „přežitím nejsilnějšího“ – jde o pojmy, které právě jako jediné spojují různé myšlenkové systémy dnes označované za „sociálně darwinistické“. Velmi vágně přitom staví mj. i na díle samotného Dar-

wina coby autora teorie přírodního výběru (ostatně podtitul jeho slavného *On the Origin of Species* je *by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life*), přičemž za proklínaného „otce sociálního darwinismu“ bývá považován Herbert Spencer (který tento termín také jako první použil, ovšem v jiném smyslu, než bývá běžně vykládán). Je však třeba mít na paměti několik skutečností. To, že (třídní) boj, či snad dokonce válka mezi národy či lidskými rasami, je nástrojem pokroku, netvrdil ani Darwin, ani Spencer. Jeho „sociální darwinismus“ říká pouze to, že společnost prodělává progresivní evoluci stejně jako organismy a že jakékoliv státní zásahy tento pokrok jen brzdí – zrušení jakékoliv péče o chudé, přestálé a nemocné, o které se Spencer zasazoval, bylo pouze jednou z tváří jeho extrémního liberalismu a s dobovým výkladem toho, co je sociální darwinismus, nijak nesouvisí. Extrémně konzervativní, rasistickou, imperialistickou, elitářskou fazónu dostal „sociální darwinismus“ až koncem 19. století např. spojením s rasovými teoriemi (Ammon) či teorií životního prostoru (*Lebensraum*) (Ratzel). Každopádně i pokud se podržíme dnes nejběžnějšího „válečně-bojového“ výkladu sociálního darwinismu, v současných biologických interpretacích lidského sociálního chování po něm nenajdeme ani stopu, a to hned z několika důvodů.

Metafora „boje“ mezi organismy či societami dnes byla v evoluční biologii nahrazena jinými, méně emočně zanesenými významy. Dnešní darwinismus také již (ostatně již více než sto let) nepracuje s myšlenkou pokroku (původně spíše sociálně podmíněnou než empiricky v přírodě vybadanou). Dnešní biologické teorie sociálního chování primátů včetně člověka kladou důraz mnohem spíše na faktory, jako je socialita, sexualita, vzájemná pomoc a altruismus než právě kompetice. Pokud se primáti včetně člověka něčím skutečně vyznačují, je to právě jejich rozvinutá socialita, nikoliv jen přímá kompetice jedinců či skupin (viz kapitolu Sociální chování primátů). A konečně, na rozdíl od doby Darwinovy (který v mnoha ohledech podléhal naturalistickému omylu) *nemají* výsledky biologických výzkumů člověka a lidských společností mít normativní charakter, věda nehledá v přírodě a sféře biologie morální a etické hodnoty.

Příbuzenský výběr

Přelom v darwinistickém uvažování způsobil William Hamilton [1964], který pomocí matematických modelů zdůvodnil existenci altruismu mezi příbuznými jedinci. Ukázal, že jedinci, kteří pomáhají těm, s nimiž mají společné geny (tj. svým příbuzným), dosahují vyšší fitness. Hamilton tedy

již desetiletí před Dawkinsem těžil z toho, že evoluci promýšlel na úrovni genů. Vycházel ze skutečnosti, že biologická zdatnost (fitness) se měří počtem kopií genů jedince předaných do další generace. Přitom není důležité, zda budou „jedincovy“ geny předány do další generace přímo jím osobně, přes jeho vlastní potomky, nebo cestou potomků jeho příbuzných, kteří jsou rovněž nositeli stejného genu (s pravděpodobností závisící na stupni příbuznosti). Toto rozšířené pojetí biologické zdatnosti vešlo ve známost jako inkluzivní fitness, zahrnující tedy fitness přímou (odvozenou od potomků jedince) a nepřímou (odvozenou od potomků příbuzných). Jestliže se naopak z genetické roviny vrátíme na úroveň organismů, liší se Hamiltonovo pojetí evoluce od klasického Darwinova pojetí v tom, že výběr neprobíhá pouze mezi jedinci, ale vybírány jsou vlastně celé rodiny (příbuzenské klany). Proto také hovoříme o příbuzenském výběru.

Tzv. Hamiltonovo pravidlo určuje, za jakých podmínek vzniká tendence k altruistickému chování vůči příbuzným. Je to v případě, že zisk z altruistického aktu vynásobený („znehodnocený“) stupněm příbuznosti je větší než cena tohoto aktu. Ziskem v tomto případě myslíme počet potomků v další (dalších) generaci (generacích), kteří se narodí nebo přežijí díky tomuto altruistickému aktu, tj. navíc k těm, kteří by se narodili a přežili i bez příbuzenské pomoci. Stupeň příbuznosti odráží podíl společných genů a dosahuje hodnot od 1 (identická dvojčata) přes 0,5 (sourozenci, rodiče a děti), 0,25 (prarodiče s vnoučaty, neteř a synovec se strýcem a tetou, nevlastní sourozenci atd.), 0,125 (bratraci a sestřenice atd.) až po pomyslnou nulu u zcela nepřibuzných jedinců. Aby altruistický akt zvýšil inkluzivní fitness jedince, musí tedy jeho zisk dvojnásobně převýšit cenu, pokud pomáhá vlastnímu sourozenci, avšak osminásobně v případě, že pomáhá sestřenici nebo bratranci. Altruistické chování tedy můžeme očekávat spíše mezi příbuznějšími než méně příbuznými jedinci. Dnes již existuje řada dokladů, že Hamiltonovo pravidlo poměrně přesně odráží skutečné chování mezi biologickými příbuznými.

Reciproční altruismus

Druhý významný badatel, který přispěl k začlenění altruismu mezi evolučně vysvětlitelné jevy, byl Robert Trivers [1971]. Popsal jednoduchý mechanismus fungování spolupráce a vzájemné pomoci mezi nepřibuznými jedinci. Trivers uvádí, že altruismus se udrží mezi dvěma jedinci tehdy, když si vzájemnou pomoc dlouhodobě střídavě oplácejí. Vzhledem k tomu, že zisk pro příjemce by přitom měl vždy převyšovat cenu pro pomáhajícího,

budou mít nakonec oba aktéři ze vzájemné pomoci prospěch. Podle vzájemného oplácení vešla tato teorie v známost jako reciproční altruismus. Podmínkou je však pravidelné setkávání obou jedinců a rozdělení pomoci na relativně malé akty. Pokud by se jedinci potkali jen párkrát za život, nebo pokud by jeden z nich veškerou možnou pomoc poskytl najednou, ocitl by se příjemce pomoci v pokušení pomoc neopětovat, protože odstoupení od spolupráce by pro něj nepředstavovalo žádnou podstatnou ztrátu (protože veškerou pomoc již získal a zbyla jen malá naděje, že by se mu v budoucnosti spolupráce ještě vyplatila).

Toto riziko názorně ukazuje model zvaný Vězňovo dilema². Jde o situaci, kdy jsou dva vězni, kteří spolu spáchali závažný trestný čin, odděleně vyslýcháni a postaveni před rozhodnutí, zda komplice zradit nebo mlčet. Pro oba dva dohromady je nejvýhodnější zapírat, protože policie nemá důkazy, aby je mohla odsoudit v plné výši, takže dostanou jen mírný trest. Pro každého jednotlivě je však výhodnější zradit. Ten, kdo zradí jako první, totiž může svést hlavní vinu na komplice a vyvázat téměř bez trestu. Komplic, který vše zapřel a byl přítom zrazen, si zato odsedí plnou výši trestu, dokonce vyšší než v případě, kdy zradí oba.

Jakmile ale řešíme Vězňovo dilema opakovaně, přestává být zrada nejvýhodnější strategií. Naopak úspěšná začíná být spolupráce v podobě tzv. strategie Půjčka za oplátku (Tit for Tat) [Axelrod, Hamilton 1981]. Tit for Tat znamená v prvním tahu spolupracovat a v dalších tazích opakovat to, co udělal protihráč v minulém tahu. Je vstřícná vůči tendenci ke spolupráci u protihráče, zároveň však umožňuje ztratit jen velmi málo, pokud protihráč zradí.

Etologie, sociobiologie a evoluční psychologie

Na cestě k evolučnímu zkoumání společenských jevů bylo však třeba překročit ještě další významný mezník. Tím je rozšíření uplatňování principu přirozeného výběru na chování. Sám Darwin sice behaviorální prvky nijak nevyklučoval ze souboru znaků, které mohou podléhat biologické evoluci, dokonce se jimi i zabýval, ale také díky pozdějším genetickým poznatkům se u jeho následovníků objevuje spíše odklon od zkoumání chování a naopak zaměření na anatomické a fyziologické (a často jasně geneticky určené) znaky. Výzkum chování se rozvíjel v rámci paradigmat, která byla v naprostém protikladu vůči evolučnímu přístupu – například behavio-

² Model Vězňovo dilema si biologové „vypůjčili“ z matematické teorie her.

risimu, který považoval veškeré chování za naučené na základě obecných mechanismů učení.

S návratem ke studiu chování v podobě vrozených, evolučně vzniklých vzorců je spojeno jméno Konrada Lorenze (1903–1989), dnes považovaného za hlavního zakladatele moderní etologie, vědy zabývající se chováním zvířat. Lorenz se věnoval především velkým ptákům, které choval a pozoroval, a proslul rozšířením pojmů, jako je instinkt (vrozený vzorec chování, který se aktivuje určitým podnětem – např. dvoření husy velké) nebo vtištění (imprinting – jednorázové naučení se podobě určitého klíčového objektu, např. vzhledu matky, během tzv. senzitivní periody). V roce 1973 za své bádání obdržel Nobelovu cenu spolu s dalšími etology Tinbergem a von Frischem. Lorenz později také publikoval své úvahy o lidské společnosti, kde dominuje obava z katastrofy čekající člověka jako druh, protože si mění své prostředí rychleji, než se mu stačí přizpůsobovat. Bohužel jsou však velmi ovlivněny jeho mylnou představou, že druhy mají nějaký cíl, za kterým se vyvíjejí – k dokonalému přizpůsobení prostředí – a jedinci jednájí tak, aby tento cíl byl naplněn, tedy v zájmu své skupiny a druhu [Lorenz 1973].

Následně se ohnisko zájmu rozšířilo především na chování, které se odehrává v sociálních skupinách a určuje jejich strukturu a dynamiku. Tak vznikla sociobiologie, snažící se pomocí principů biologické evoluce popsat a odůvodnit sociální chování vyskytující se u jednotlivých druhů živočichů. Sociobiologové těžili z Hamiltonova a Triversova vysvětlení altruismu a shromáždili k oběma (a mnoha dalším) teoriím četné doklady z přímého pozorování zvířat. Za hlavního reprezentanta sociobiologie je považován Edward O. Wilson, autor knihy *Sociobiology: The New Synthesis* [1975]. Chování zvířat (včetně člověka) se v dalších letech stávalo předmětem výzkumu nejen sociobiologie, ale také behaviorální ekologie či věd o kognitivních schopnostech zvířat a dnes se s velmi podobně orientovaným studiem můžeme setkat pod názvy srovnávací psychologie, etologie, sociobiologie, behaviorální ekologie i dalšími.

V posledních dvou desetiletích se také velmi rychle rozvíjejí obory orientované již výhradně na chování a kognitivní procesy člověka. Dominantní obor v této oblasti je evoluční psychologie, která původně za předmět svého bádání určila specificky lidské psychické adaptace vzniklé v době, kdy člověk již existoval jako samostatný druh, avšak před nástupem zemědělství (v tzv. prostředí evoluční adaptovanosti). Nešlo vlastně o studium chování, ale psychických procesů, a to těch, které jsou specifické pouze pro